

Interpretar el present, imaginar el futur. *La trilogia de l'exclusió*

Treball de recerca dramaturgica a partir de testimoniatges contemporanis: *Mar de fons*, *Llum trencada*; *L'estigma*, *Fils de vida* i *La invisibilitat*

Carme PLANELLS I MUNTANER

ORCID: 0000-0002-0623-804X

cplanells@gmail.com

NOTA BIOGRÀFICA: Llicenciada en Filologia Catalana i Especialista en Planificació i Serveis Lingüístics per la UIB. Assessora lingüística en nombrosos muntatges teatrals. Coautora amb Pere Fullana i Aina Salom de *Fils de vida*. Coautora amb Aina Salom de *Llum trencada*. Forma part de l'equip dramaturgic de *Mar de fons*.

Resum

La trilogia de l'exclusió és un treball de recerca dramaturgica a partir de testimoniatges, encetat el 2017 i que ja ha tingut els seus fruits: *Mar de fons* (Pere Fullana, Jaume Miró, Carme Planells i Aina Salom) i *Llum trencada* (Carme Planells i Aina Salom). Tracta de l'exclusió que patiren els rojos i les roges en finalitzar la Guerra Civil. Ambdues obres completen la primera part de la trilogia.

La segona part, amb el títol provisional de *L'estigma*, encara es troba en procés de creació. I, més envant, la trilogia es tancarà amb *La invisibilitat* (títol també provisional) que ha de girar al voltant dels invisibles de la societat contemporània, els sense llar, sense papers, sense nom.

Aquest article presenta el treball de recerca, encara en procés, sobre els efectes de l'estigmatització i el rebuig d'un col·lectiu molt especial: els jueus al nostre país i, més concretament, els que a Mallorca s'anomenen *xuetes*, hereus directes de les primeres comunitats jueves que s'establiren a les Balears a principis del segle v. La investigació sobre «la qüestió xueta» i l'exclusió que han patit a Mallorca fins al segle xx, ha donat lloc a un primer muntatge de petit format: *Fils de vida* (Pere Fullana, Carme Planells i Aina Salom), que s'articula a partir dels viatges emocionals pels records familiars de tres personatges marcats per l'estigma xueta. *Fils de vida* ens ha permès conèixer una realitat de la qual només vèiem la superfície.

Paraules clau: teatre de testimoniatge, memòria històrica, estigma, exclusió, conversos, judaisme, xueta, Inquisició, criptojudaisme, cremadissa, call, reparació

Carme PLANELLS I MUNTANER

Interpretar el present, imaginar el futur. *La trilogia de l'exclusió*

Treball de recerca dramàtica a partir de testimoniatges contemporanis: *Mar de fons*, *Llum trencada*; *L'estigma*, *Fils de vida* i *La invisibilitat*

El teatre documental és un tribunal que es posa al servei dels oprimits.

Peter Weiss

Introducció

L'equip de dramàtica d'Iguana Teatre inicià, l'any 2017, un treball de recerca sobre els efectes de la repressió que es va produir a Mallorca contra els simpatitzants de la República arran del desembarcament d'Alberto Bayo a la costa est de l'illa, una investigació dramàtica a partir de testimonis reals, que va desembocar en l'espectacle *Mar de fons*, coproduït amb el Teatre Principal de Palma i el Teatre Lliure de Barcelona. Després, es vertebrà en una obra de format més petit, *Llum trencada*, sobre testimonis de dones que visqueren l'esdeveniment de la Segona República i la Guerra Civil.

Aleshores va ser quan Iguana Teatre decidí treballar en una trilogia fonamentada en històries de vida relatades pels seus protagonistes i que, més o menys dramatitzades, es convertissin en peces teatrals. El punt de partida de les obres que formarien la trilogia havia de ser l'exclusió.

La primera part, ja escrita, muntada i estrenada (*Mar de fons*¹ i *Llum trencada*²), està dedicada als *rojos*, és a dir, la gent sospitosa de ser republicana en un estat feixista. La segona, ja encetada, és un treball de recerca i difusió sobre els efectes de l'exclusió d'un altre grup molt especial: els jueus al nostre país i, més concretament, els que a Mallorca s'anomenen *xuetes*.

El títol provisional d'aquesta segona part és *L'estigma* i ja se n'ha escrit i estrenat una obra de petit format: *Fils de vida*. Per a la qual, el mateix equip de dramàtica de *Mar de fons* s'ha capbussat en els testimoniatges de persones de diferents estrats socials que pertanyen o estudien aquest grup social tan particular de Mallorca.

1. Premi al millor espectacle en línia dels Derek Awards Edinburgh Fringe, 2020.

2. Premi Ciutat de Palma 2018.

La tercera part de la trilogia es dedicaria als invisibles de la societat contemporània, és a dir, els exclosos perquè són immigrants, o pel racisme econòmic, que són deixalles d'una societat abocada a un capitalisme globalitzat incontrolat, suportat per avenços tecnològics difícils de controlar.

La trilogia de l'exclusió, teatre de testimoniatge

A partir dels darrers anys, i amb l'atemptat a les torres bessones com a fita emblemàtica, la percepció de la realitat fora del nostre entorn immediat va patir un daltabaix impensable fins ara. De cop, la realitat que percebíem a través dels mitjans de comunicació, ja no ens produïa l'efecte que ens hauria de provocar. Probablement, l'estupefacció generalitzada davant el que ens semblava una «posada en escena» espectacular (com la imatge dels avions esbombant les torres), ens va fer adonar que alguna cosa en la nostra percepció de la realitat no funcionava.

Aquest «trauma escènic del 2001» ha desencadenat al món del teatre contemporani, paral·lelament amb el món de les arts plàstiques, una necessitat de recuperar el contacte amb la realitat palpable. Diu Carles Batlle que «afectats pel vertigen de la saturació informativa i per la impossibilitat d'agafar distància, tenim problemes per construir el relat de la nostra història». (Batlle, 2011).

Assistim, aquests darrers anys, a una necessitat de recuperar el contacte amb el pols del món real, és a dir amb la història, sense la mediació dels mitjans audiovisuals i, fins i tot, de confrontar les dues coses posant en evidència la manipulació a la qual ens exposam contínuament. Com més difícil és captar les empremtes de la realitat en la societat mediàtica, més persisteix en les arts una enyorança de la realitat; la realitat es torna una utopia, se somnia com un objecte perdut.

El que s'ha anomenat *teatre de testimoniatge* ha multiplicat aquests darrers anys les seves propostes, la qual cosa, a més de mostrar una necessitat de contacte amb la realitat immediata, es pot entendre com una impossibilitat de trobar altres espais de comunicació que tinguin la mateixa eficàcia i ens permetin redimir ruptures ètiques, històriques i ètniques. Per això hi ha una certa urgència testimonial, en particular sobre els esdeveniments contemporanis recents de més importància (l'espectacle de Groupov, *Rwanda 94* sobre el genocidi ruandès es va fer després de només sis anys i l'espectacle de Michael Vinaver, *11 de Setembre*, després d'alguns mesos).

Aquest *teatre del testimoniatge* puja als escenaris de formes diverses, amb més o menys càrrega de ficció, encara que, gairebé sempre, es vincula a l'experiència particular, íntima, dels individus.

En un món com l'actual, quin valor tenen les nostres vides, les nostres experiències, el nostre temps? És possible un teatre documental, testimonial? O tot el que apareix a l'escenari es transforma irreversiblement en ficció?

Ficció i veritat es mostren en tensió en aquesta experiència. Denominacions com *autoficció* i *metaficció historiogràfica* mostren, però, la permeabilitat dels termes realitat / ficció i del gir autoreflexiu de l'(auto)biografia i la història com a construccions narratives, però les seves referències continuen

sent el món, les experiències vitals, les accions dels homes i les dones i són aquests els aspectes que explora l'art contemporani des d'una perspectiva estètica i política que redefineix la seva relació amb els dos termes: el vincle privilegiat de l'art amb l'estètica i el vincle amb les estructures partidàries i els discursos polítics tradicionals.

Com diu Jean-Pierre Sarrazac:

Des d'un punt de vista teatral, hi ha dos tipus importants de testimoni, un que podríem anomenar polític i, un altre, que es pot dir d'índole íntima, que, molt sovint, poden ser combinats. [...] En un dels pols tenim el personatge brechtian, que es presenta com un testimoni ocular d'un esdeveniment. En l'altre, l'home com a testimoni de si mateix, del seu propi patiment.³ (Sarrazac, 2011).

Quant al tipus de testimoni que Sarrazac denomina polític, enllaça de forma clara amb Piscator, Bertold Brecht, el teatre document de Peter Weiss, Hochhut, Kipphardt i Dorts, i té un abast molt extens de referències. Podríem dir, també, que aquesta forma de testimoni té a Amèrica Llatina una gran incidència, sobretot a Mèxic, Xile, l'Argentina o Perú.

A Europa, el teatre documental va ressorgir a Alemanya als anys noranta. Amb la caiguda del mur, el 1989, i la turbulenta reunificació, tot va canviar radicalment i el teatre va reprendre una dimensió política. El nou teatre documental va sorgir «de la fam per una dosi de realitat», com diu el dramaturg alemany Roland Brus (Fullana, 2012), i es va convertir en la possibilitat de qüestionar la societat alemanya de la dècada dels vuitanta que estava en un estat d'estancament.

Roland Brus pensava que el teatre «repetia les mateixes obres amb els codis de sempre», i això el va portar a experimentar:

El 1992 vaig portar les representacions al carrer, la presó, l'hospital, l'estació de trens i als llocs de reunió dels treballadors, i també vaig fer que la gent «comunera», experts dels seus oficis i especialistes de la marginalitat, es convertissin en protagonistes de la «caixa negra» que és el teatre [...].

La idea era invertir estereotips i estructures socials, jerarquies i relacions de poder mitjançant una «operació estètica», descriu el director alemany.

És una experiència que passa de la representació a la investigació. El teatre es converteix en el vehicle per descobrir altres formes de vida i contextos, i s'obren nous microcosmos. La realitat és cada vegada més complexa i el teatre busca reflectir aquest moviment, construint diversos nivells de contingut i expressió, i a partir de l'ús de noves estratègies artístiques.

Les investigacions de la realitat es dediquen a la quotidianitat: la política, els mitjans, la ciència. Als llocs públics i no públics. El carrer, la presó i els manicomis.

3. Du point de vue théâtral, il existe deux grands types de témoignage. L'un pourrait être dit politique et l'autre intime. Et il n'est bien entendu pas interdit de les faire se combiner. [...] D'une part, le personnage brechtien, qui se présente comme le témoin oculaire d'un événement, d'un accident —d'une «scène de la rue». D'autre part, l'homme comme témoin de lui-même, c'est-à-dire de sa propre souffrance.

El teatre testimoni llatinoamericà persegueix més o menys les mateixes idees que el teatre documental europeu. En ambdós casos ja no es tracta tant de divertir i ensenyar, sinó de convidar el lector a prendre certa actitud crítica davant del problema plantejat. A conscienciar el públic i, per extensió, el poble. El testimoni llatinoamericà té diversos propòsits, un és cercar la justícia. Per això, cal la denúncia de tot tipus de violacions. Aquestes varien des dels assassinats, les explotacions a les classes marginades, la corrupció política, la persecució ideològica, sexual, racista, els canvis d'alts funcionaris institucionals que no se sotmeten als propòsits d'un determinat govern, a les estafes per raons econòmiques i polítiques. En fi, milers d'estratagemes i trampes per aconseguir objectius corruptes i vergonyosos en la nostra Amèrica Llatina.

Les fonts testimonials són com petits herois que busquen contribuir a millorar la seva societat, a no tolerar abusos i injustícies, i, alhora, conviden l'interlocutor a prendre consciència, i les classes subalternes a denunciar les injustícies que se'ls presenten. Aquests models civils són vistos pels «altres» com rebels, com desalineats, com a intrusos que intenten entrar dins terrenys perillosos, dins espais ocupats. Per això, el testimoni aspira a trencar les velles tradicions, no només literàries, sinó, també, socials i polítiques. En altres paraules, és una revolució no només literària, sinó social i política.

El testimoni busca l'acció i la participació de tothom, no només la dels involucrats. Aquestes obres testimonials es creen perquè serveixin de models, apel·len el bon judici de l'espectador i conviden a seguir el bon exemple. És difícil que prenguin partit per la versió oficial, si és que n'hi ha, ja que la versió oficial de certs esdeveniments danyen la imatge d'un determinat govern i, generalment, aquesta realitat no arriba a orelles del poble i, quan hi arriba, està distorsionada completament, alterada o manipulada.

L'estigma, el cas paradigmàtic i únic dels xuetes mallorquins

Els xuetes conformaren un grup social molt peculiar i únic a la Mallorca que va del segle XVII a finals del segle XX. Com diu Lleonard Muntaner, «la pervivència del grup dels anomenats xuetes, hereus directes de les primeres comunitats de jueus que s'establiren a les Balears a inicis del segle V. [...] és un fenomen que no trobam en cap altre indret del món». (Muntaner, 40). O, en paraules de Miquel Dolç un «fet diferencial, un fenomen insòlit i incompreensible que no ha arribat encara a ser un record històric». (Pomar, 2016).

Al llarg de la història mallorquina els xuetes han patit exclusió i rebuig. De fet, no deixaren de ser discriminats fins als anys setanta, quan l'arribada dels forasters (nous residents desconexedors de la història) i dels turistes (visitants temporals amb costums diferents) provocà un canvi social i econòmic a l'illa que suavitzà la pressió que patien.

És per això que la segona part de la trilogia porta per títol *L'estigma*, perquè ser xueta a Mallorca és «un atribut profundament desacreditador» (Goffman, 1963: 12-13; trad. 2006). Un atribut que fa que els xuetes passin de ser persones complexes i habituals a persones tacades, rebaixades. Gent dotada d'una personalitat social virtual i, sobretot, estereotipada.

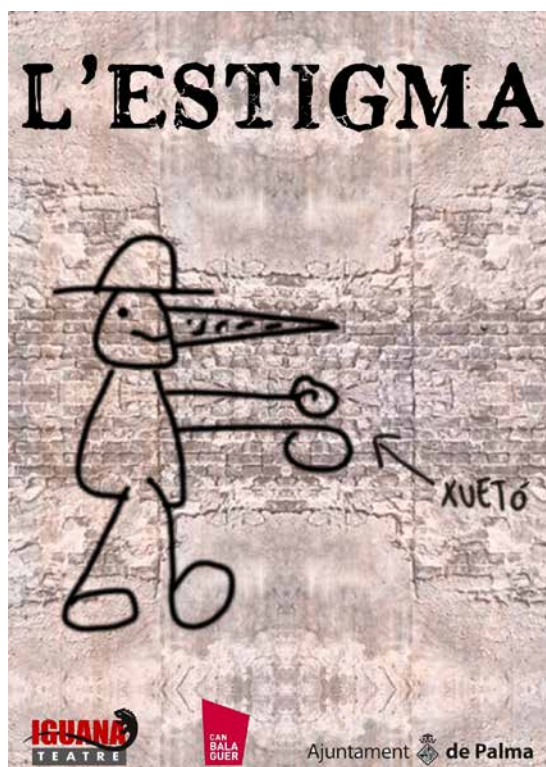

Fig. 1. Portada del projecte presentat a l'Ajuntament de Palma. El grafit, ofensiu contra la comunitat xueta, els representa amb un nas gros i un barret a mode de gramalleta.⁴

L'aïllament, físic i social, que havien suportat fins als anys setanta els va obligar a viure reclosos en uns carrers concrets (el Call, el carrer, el *Segell*) i condicionats a practicar l'endogàmia, la qual tingué repercussions genètiques (*sa cucurulla xueta* o *febre mediterrània*). Fent palès a l'illa el fenomen social que Freud anomena «el narcisisme de les petites diferències».⁵ (Bestard, 2012: 389).

Durant quinze segles tenim a Mallorca els jueus, primer, i els conversos i els xuetes, després, que conviuen amb la resta de grups socials, religiosos i culturals en una convivència que Muntaner defineix com a complexa «pels conflictes generats per models culturals, religiosos i antropològics diferents i, també —o sobretot— quan el grup jueu, xueta o convers, assoleix un paper destacat en l'economia illenca» (Muntaner, 2018: 40).

Es dona com a data de finalització de la presència jueva a Mallorca l'any 1435, perquè els jueus s'han exiliat o s'han convertit. Però no és així, molts dels conversos practiquen el criptojudaisme: la seva religió amb aparença cristiana. Tanmateix, com explica Laura Miró, «Contràriament al que es podria pensar, la conversió dels jueus no acabà amb la conflictivitat, sinó que n'inicià una de nova ara contra el conversos, i, en un futur, contra els seus descendents, els anomenats *xuetes*» (Miró, 2019a: 7). I l'antijudaisme a Mallorca passa a convertir-se en antixuetisme que, finalment, donarà pas també a l'antisemitisme.

4. *Gramalleta* o *sambenet* era l'hàbit penitencial amb què eren obligats a vestir els condemnats per la Inquisició, decorat amb elements (serpents, flames...) que informaven del delictes comès i la pena imposada.

5. Són les petites diferències entre els grups humans les que provoquen més odís; confrontar-se amb l'*altre* semblant és molt pitjor que trobar-se amb l'*altre* exòtic i distant.

La qüestió xueta, per tant, comença al s. XVII amb les condemnes sota acusació de criptojudaisme i el procés d'estigmatització següent que va patir aquesta minoria. I és en la documentació inquisitorial, precisament, quan apareix la denominació *xueta* (paraula de procedència incerta)⁶ i queda fixada definitivament com a insult contra una minoria de la població mallorquina.

Entre el 1679 i el 1691, quan a l'Estat espanyol semblava desapareguda, la Santa Inquisició incrementa la seva activitat a Mallorca i condemna vuitanta-vuit persones en tres Actes de Fe que la mateixa Laura Miró qualifica de «devastadors»: tres condemnats foren cremats de viu en viu per no voler abjurar del judaisme (Caterina i Rafel Tarongí i el rabí Rafel Valls). Aquest acte encara perviu en la memòria col·lectiva com «la Cremadissa». Hi assistiren trenta mil persones i s'organitzà un gran banquet posterior.

Així comença l'estigmatització oficial dels xuetes i s'inicia la marginació social cap als conversos, que es mantindria viva gràcies a dos fets essencials:

- La publicació del llibre *La Fee Triunfante en Quatro Autos*, del jesuïta Francesc Garau, en què es narren de manera escabrosa els turments i la mort dels condemnats.⁷
- S'instal·len al convent de Sant Domingo unes gramalletes que representen els condemnats per la Inquisició amb els seus llinatges. Se n'eliminen, però, els que pertanyen a gent poderosa i influent, amb la qual cosa es configura una llista amb quinze llinatges maleïts que a Mallorca tothom sap (Aguiló, Bonnín, Cortès, Forteza, Fuster, Martí, Miró, Picó, Pinya, Pomar, Segura, Tarongí, Valentí, Valleriola i Valls).⁸ Les gramalletes es renoven cada vegada que el temps les fa malbé, per perpetuar el record exemplificador de la sentència i per no deixar caure en l'oblit els quinze llinatges.

Des de la primera vegada en què es va fer servir, la paraula *xueta* (*xuetó* despectivament), s'ha usat de manera ofensiva i els designats han preferit referir-se a si mateixos amb els noms més neutres *del Segell*, *del carrer* o, més habitualment, amb un *noltros* o *es nostros* oposat a *ets altres* o *es de fora del carrer*.

Però, la procedència conversa no és condició suficient per ser xueta, sinó que cal que aquest origen hagi quedat fixat en la memòria col·lectiva de la gent de Mallorca mitjançant la identificació de les famílies i els llinatges que així se'n consideren. Per tant, si bé els xuetes són descendents de conversos, només una part dels descendents de conversos són xuetes.

És interessant en aquest punt, esmentar que alguns membres de la comunitat xueta han retornat a les arrels religioses i identitàries del judaisme, per «posar el rellotge a zero, [...] per demostrar que la victòria de la Inquisició no

6. Hi ha tres hipòtesis: la primera diu que prové del diminutiu *juetó*, que donaria la paraula *xuetó*; la segona afirma que ve de *xulla* (pronunciat *xuia* en mallorquí), fent referència a l'hàbit dels conversos de consumir porc públicament i, la darrera, relaciona ambdues etimologies fent que *juetó* per analogia amb *xulla* es modifiqui i se n'obtingui *xuetó*.

7. Reeditat fins a vuit vegades per facilitar-ne la difusió i, de retruc, mantenir viu l'antixuetisme. Es diu que a quasi totes les cases mallorquines n'hi ha un exemplar.

8. Els llinatges devien ser molts més (a Mallorca trobam llinatges clarament jueus: Abraham, Daviu, Salom...), però aquests quinze són els que s'han estigmatitzat i aquestes són les famílies en què s'ha centrat la feina de recerca.

havia set tal», com digué el propi Ferran Aguiló quan se l'entrevistà.⁹ En un acte de reivindicació que tanca el cercle que ha romàs obert durant uns cinquants anys, perquè els xuetes mallorquins han hagut d'esperar al segle XXI (2011) per veure com la ciutat de Palma instal·lava un memorial, al mateix lloc de «la Cremadissa», en record dels xuetes que la Inquisició hi executà. «[...] és simplement un petit homenatge a homes i dones que varen ésser víctimes d'una injustícia sense cap justificació. Que la seva memòria no caigui dins el pou de l'oblit, que la Mallorca que tant estimaren per una vegada sigui justa amb ells». (Conxa Forteza, 2007).

Investigació i recerca documental

La recerca sobre el significat, l'essència i la identitat xueta s'ha situat sobre dos pilars. D'una banda, la recerca de camp formada per entrevistes documentades a través d'enregistraments audiovisuals, amb la idea i l'objectiu de recuperar les vivències dels xuetes en primera persona i de recobrar la reflexió sobre la seva identitat. I, de l'altra, una investigació documental i bibliogràfica per establir una base històrica ben fonamentada.

Construir teatralment aquesta reflexió ha de menester una mirada oberta als documents històrics, a la gran quantitat d'estudis que fan referència al tema i, també, a la literatura que ha generat, però, sobretot, cal acudir a les fonts testimonials encara presents de persones —de més de 70 anys— que han viscut amb intensitat el rebrot important de l'estigma xueta i de la identitat jueva, present encara en els descendents de la comunitat jueva catalana, que va tenir lloc durant els anys de la dictadura franquista. (Fullana, 2019a).

Investigació personal, de camp

La possibilitat de comptar encara amb testimonis directes d'aquesta exclusió,¹⁰ així com de fonts directes, no contaminades, de tradicions familiars i de grups, és el que va convèncer Iguana Teatre de la necessitat de contar escènicament, és a dir, donant cos i emocions encarnades, una part de la memòria dels xuetes mallorquins. Les experiències biogràfiques reals pugen als escenaris. I l'íntim real també és exposat convertit en ficció o, com a mínim, organitzat dramàticament, sigui a partir d'un testimoni directe o indirecte.

Amb la recerca personal s'ha intentat situar el significat, l'essència i la identitat xueta a partir d'entrevistes documentades a través d'enregistraments audiovisuals. L'objectiu d'aquestes trobades ha estat recuperar les vivències dels xuetes en primera persona i recuperar la reflexió sobre la seva identitat.

Les converses han girat al voltant de les preguntes que han sorgit des d'avui, des de la contemporaneïtat, ja que hi ha una percepció clara que l'estigma que perseguia els xuetes fins passada la meitat del segle XX s'està esvaint. Per això, una necessitat de saber esperonava les entrevistes: està

9. Vegeu el vídeo: *L'estigma* <https://www.youtube.com/watch?v=jeQxG4X6t_Y>.

10. Vegeu el vídeo: *L'estigma* <https://www.youtube.com/watch?v=jeQxG4X6t_Y>.

desapareixent l'essència d'aquest grup humà mallorquí? Segons Laurà Miró, així és: «[...] de la història dels xuetes a Mallorca i del menyspreu patit fins fa no res, en queden ressons. Molta gent de la meva generació ho ha sentit, com un mite, però no saben ni d'on ve ni què va passar. Els xuetes hem passat de patir marginació i un fort rebuig social a l'oblit. (Miró, 2019b)

L'interès de la recerca també era esbrinar la resposta a altres qüestions: Són els xuetes un grup ètnic, un grup genètic, o un grup cultural? O més aviat tot alhora? Hi ha alguna cosa més enllà dels cognoms que uneixi els portadors dels llinatges xuetes? I, si és així, quina és? Quin ha estat el pes de la discriminació sobre les generacions d'avui? (Fullana, 2019b)

Com que el fet xueta és prou complex, i per no caure en la dispersió, la feina d'investigació es va centrar en tres idees principals com a punt de partida:

L'arqueologia del mite: una de les intencions de la recerca és anar a cercar els mites comuns entre la tradició jueva i la tradició xueta. Què hi ha en comú entre l'humor, els mites, les llegendes o la història jueva i la dels xuetes? Què en resta (si en resta alguna cosa més que ruïnes en la memòria xueta)? Hi ha una memòria xueta per als portadors dels quinze llinatges?

Els espais comuns de la consciència xueta: indagar fins a quin punt encara hi ha *calls* a Palma. I de quina manera es varen organitzar els descendents dels jueus per ajudar-se mútuament.

La relació històrica entre teatre i xuetes: recerca històrica per esbrinar la relació tradicional que hi ha hagut a Palma entre el fet teatral (amb autors i actors com Gabriel Cortès, Xesc Forteza, Cristina i Catalina Valls, Joan Valls o Bartomeu Martí, entre d'altres) i el fet xueta.

Per ampliar els coneixements que calen per contar aquesta història, o històries, es va cercar informació i orientació en diverses associacions, com ara Memòria del Carrer, Limud Mallorca, ARCA Lligat Jueu i la Comunitat Jueva de les Illes, i s'han fet una vintena d'entrevistes entre diferents grups de persones.

Els investigadors participants en la primera recopilació d'entrevistes són:

Laura Miró: docent i investigadora col·laboradora de la UIB. Ha treballat en la recerca i la difusió dels coneixements sobre el passat jueu, convers i xueta a Mallorca, així com en la seva aplicabilitat didàctica. Autora de *La contemporaneïtat xueta* (2019) i *La qüestió xueta surt de l'illa* (2021).

Miquel Segura (Mihael Bar Haïm): periodista i escriptor. Autor dels llibres *Memòria xueta o Arrels xuetes, ales jueves*, només per citar-ne alguns.

Leonard Muntaner: el gran especialista i investigador del fet xueta a Mallorca. Autor dels llibres *Los chuetas de Mallorca: antisemitismo y competencia económica a finales del siglo XVII; Sobre La fe triunfante i els seus vertaders promotors; Mossèn Josep Tarongí i Cortès, del ressentiment a la controvèrsia; La Inquisició a les Balears. Segles XV al XIX; El tribunal de la Inquisición en Mallorca. Relación de causas de fe, 1578-1806.*

Antònia Picornell: catedràtica de Biologia del Departament de Genètica Humana de la UIB, investigadora especialitzada en genètica de poblacions (en especial interès en les poblacions insulars) i autora de l'estudi *Genètica de la població xueta*.

Per altra banda, s'han entrevistat una sèrie de persones xuetes que han aportat el més essencial: l'experiència quotidiana de ser xueta en el nostre temps i l'estigma que això suposa. A més, han obert el punt de vista inicial amb una gran diversitat de perspectives de la vivència xueta; històries de vida individuals i familiars, més o menys antigues, des de classes socials i, fins i tot, de barris diferents:

Lluís Miró: pare de la historiadora i autora Laura Miró. Xueta i argenter del Call fins que es va retirar. Sempre ha viscut al carrer de l'Argenteria.

Càtia Valls: xueta i filla d'argenters del Call i hereva de l'argenteria *Cande* fins a dia d'avui. Va néixer i créixer al carrer de l'Argenteria.

Josep Pomar: xueta, aficionat i apassionat de la història. Ha escrit articles sobre els xuetes i ha fet una recerca exhaustiva sobre els seus antecedents xuetes.

Família Aguiló (Miquel Àngel, Pilar i Agustí): són una família xueta molt extensa, originàriament del carrer de l'Argenteria.

Finalment, hi trobam un tercer grup d'entrevistats que, per la seva singularitat (dins la ja singular història xueta) mereixen una menció a part. Són els jueus retornats, xuetes que partint del seu llegat històric i de la vivència de l'estigma xueta, han reprès el camí contrari dels seus avantpassats i s'han convertit al judaisme. A aquesta llista també hi pertany Miquel Segura (Mihael Bar Haïm) ja esmentat abans. Altres casos són:

Toni Pinya (Pinhas Ben Abraham): xueta, jueu. Cuiner de professió, va iniciar el camí de retorn al judaisme a través de la cuina i el seu estudi.

Xisca Oliver Valls (Isca Ben Abraham): xueta i jueva. Hereva directa de Rafel Valls. Casada amb Toni Pinya a Israel segons ritual jueu des de 2018.

Ferran Aguiló: xueta i jueu. Escultor de professió, és un dels artistes plàstics més reconeguts de la nostra illa. A diferència dels altres entrevistats retornats, Ferran Aguiló és un jueu reformista, i no ortodox.

També s'ha entrevistat **Dani Rodstein**, jueu nord-americà, que des que arribà a Palma s'ha involucrat totalment en la recerca i la difusió de la història xueta i del llegat jueu de la ciutat. Lidera l'associació Limud Mallorca i forma part de la junta directiva de la sinagoga de Palma.

Investigació documental i bibliogràfica

La recerca documental i bibliogràfica s'ha fet per establir una base històrica ben fonamentada. I, si tenim en compte que el primer llibre sobre la qüestió xueta es va publicar el 1691 (*La Fe Triunfante*) i el darrer ha estat publicat en ple segle XXI (*Gente de la calle. Orígenes y evolución del caso de los chuetas*,

judeoconvertos mallorquines, de Pedro de Montaner),¹¹ resulta evident que, a Mallorca, la qüestió xueta ha ocupat i continua ocupant incomputables pàgines.

Podem trobar nombroses publicacions dedicades al tema que ens interessa o que hi facin referència i, a més, de tota índole: llibres, articles en premsa, cartes al director, novel·les (*Dins el darrer blau*, de Carme Riera, per citar-ne un exemple), tesines i tesis, autobiografies, sainets, etc.

A més, en formar part de l'imaginari col·lectiu, és un tema recurrent en la literatura popular mallorquina, així que a la literatura impresa hi podem afegir la literatura oral: refranys, gloses, dites, etc. que la gent sap de memòria i pot recitar o cantar. De fet, en parlar del tema xueta és normal que la gent afegeixi alguna d'aquestes dites, fins i tot ho fan els mateixos xuetes en les entrevistes: «Xueta, xueto, comes tortes cul redó»; «Cacauets i avellanes, xuetons a grapades». O la famosa cançó que repassa els llinatge «infamants», facilitant-ne l'aprenentatge gràcies a la rima: «En Miró mirava, / en Picó picava, / en Fuster feia sa creu / i en Pomar l'enclavava, / en Bonnín duia sa bandera i... / tots ets altres xuetons darrere».

I no ens hem d'oblidar d'afegir-hi tota la documentació que custodien els arxius municipals i eclesiàstics, com són dos casos ben interessants, i sorprenents, que ens mostren les repercussions de la Guerra Civil sobre la vida dels xuetes a Mallorca:

- El primer era l'obligació de presentar un certificat de pertànyer a la raça ària si alguna dona volia contraure matrimoni amb un militar alemany o italià: «[...] me interesa justificar que mi dos apellidos no son de los conocidos como procedentes de la raza judaica [...]. Dicho certificado es para fines matrimoniales». (Miró, 2019a: 55).
- El segon, la pretensió de la Falange espanyola, l'any 1942 i a petició dels nazis alemanys, d'obtenir una llista que inclogués tots els xuetes mallorquins per tenir-los controlats i per si arribava el cas d'haver-los de deportar a camps de concentració. Tasca de la qual se n'encarregaren el bisbe Miralles i l'arxiver diocesà Vich Salom, que aviat desistiren de la feina en comprovar que la llista afectava un 35 % de la població mallorquina.

Encara que hi hagué uns anys de «silenci» —trencats, precisament, per l'edició el 1966 del llibre de Miquel Forteza i Pinya, *Els descendents dels jueus conversos: quatre mots de la veritat*—,¹² el tema dels xuetes sempre ha estat present a Mallorca fins als anys setanta-vuitanta. Precisament, l'any setanta-nou hi hagué uns esdeveniments que revifaren la febre antixueta i l'aparició de nombroses pintades pronazis als carrers: el primer, va ser la victòria a les eleccions d'un jove socialista de llinatge xueta: Ramon Aguiló («Ramon Aguiló = Rabino Mayor»); el segon, l'emissió a TVE de la sèrie *Holocausto*

11. El llibre de Pedro de Montaner, marquès de Zavellà, torna a obrir la capsula dels trons en assegurar que l'aristocràcia mallorquina «jamás quiso hacer daño a los xuetas, porque eran sus socios». Ben al contrari del que assegura Leonard Muntaner i altres experts, fins i tot obviant els *Autos de Fe* en què es descriu com alguns aristòcrates i nobles acompanyen els reus fins a la foguera, orgullosos i conscients del paper que hi juguen.

12. Amb el qual se l'acusà d'«escampar la taca» fora de lloc.

Fig. 2. Pintades contra el batlle Ramon Aguiló, fent al·lusió al seu llinatge xueta i a la seva pertinença al PSOE. (Arxiu de l'Última Hora).

que fou rebuda amb grafitis en algunes façanes de l'antic Call («Holocausto, mentira judía»). (vegeu la imatge anterior).

I de tota l'abundància bibliogràfica que hi ha se n'ha seleccionat una mostra de les diferents èpoques (i podríem dir segles) i d'autoria diversa: autors i autores implicats en el tema pel seu llinatge (records, memòries, biografies, autobiografies) o de gent estudiosa des d'un punt de vista més científic i amb una visió externa (com els ja esmentats Lleonard Muntaner i Laura Miró).

En podem citar alguns, com el del prevere Josep Tarongí i Cortès: *Libros malos y cosas peores. Algo sobre el estado religioso y social de la isla de Mallorca* (1877); el de Baruch Braunstein: *The Chuetas of Majorca. Conversos and the Inquisition of Majorca* (1936);¹³ el de Gabriel Cortès i Cortès: *Historia de los judios y de sus descendientes cristianos* (1944); el de Robert Graves: *La branca morta de l'arbre d'Israel* (1986); l'estudi d'Eva i Juan Laub: *El mito triunfante. Estudio antropológico-social de los Chuetas mallorquines* (1987); el de Nissan Ben-Avraham: *Els Anussim. El problema dels xuetsos segons la legislació rabínica* (1992); el d'Enric Porqueres: *L'endogàmia dels xuetes de Mallorca. Identitat i matrimoni en una comunitat de conversos (1435-1750)* (2001) i el de Baltasar Porcel: *Els xuetes mallorquins. Quinze segles de racisme* (2002), com a mostra de la varietat d'autors i èpoques que s'han abastat.

Fils de vida, els xuetes mallorquins pugen a l'escenari

Fils de vida s'articula a partir dels viatges emocionals pels records familiars de tres personatges marcats per l'estigma xueta. La pervivència de l'exclusió dels conversos a Mallorca és única en tota la història del judaisme i n'ha marcat, a vegades subtilment i d'altres de forma dolorosament explícita, el comportament social.

13. El llibre de Braunstein va ser el primer estudi rigorós i seriós sobre el tema xueta a partir de la documentació de la Inquisició; podem dir que destapà el tema quan els historiadors de l'illa encara ni s'ho havien plantejat.

La proposta recopila vivències actuals i documentades per construir tres relats familiars entre la realitat i la ficció, en un espai escènic on la vida i la mort comparteixen el present. És un muntatge sense condescendència, només faltaria, que no pretén res més que aportar una visió teatral a l'extensa bibliografia que hi ha sobre el tema.

El teatre té el poder de recuperar les ànimes perdudes i de tornar la veu als morts. Potser aquesta sigui una de les claus per poder construir el present amb honestat i justícia. (Programa de l'espectacle)¹⁴

Fig. 3. Una escena de l'obra *Fils de vida*, estrenada al Teatre del Mar el juliol del 2021. ©Rubén Ballester

És en la pròpia memòria, personal o familiar, on rau la informació que, tot i la gran quantitat de material bibliogràfic generat entorn dels xuetes, encara no ha sortit a la llum. Informació i, especialment, el que alimenta el teatre: històries.

Des del principi, una de les fites que tenia més clares l'equip dramàtic d'Iguana Teatre era que la recerca s'havia de fer en persona i apropar-se a qui l'estotja, conèixer-ne els guardians, fer-ne una recopilació de viva veu, perquè és allà on es troben les vivències. Sense perdre de vista que l'objectiu final no era cap investigació acadèmica, seria massa pretensions intentar-ho, sinó simplement trobar històries basades en el propi testimoni dels que han viscut el fet xueta i, també, en els coneixements dels experts amb els qui es va parlar.

Amb totes aquestes històries diferenciades al voltant d'una manera de ser i de viure, amb històries que mereixen ser rescatades de l'oblit i que ens mostren d'on venim i qui som, no només els xuetes, sinó tota la societat

14. <<http://iguanateatre.com/ca/ocioespectaculo/iguana/fils-de-vida/121795.html>>.

mallorquina, s'ha creat la dramaturgia de *Fils de vida*,¹⁵ una obra de petit format amb tres intèrprets. L'obra es basa en les històries de vida d'alguns testimonis sobre el fet xueta i també en material extret de la recerca bibliogràfica i documental sobre el que significa ser xueta i el que encara suposa aquest estigma.

Ja hem comentat que hem treballat tant amb testimonis directes com amb la informació que podem extreure de l'imaginari col·lectiu sobre llegendes, anècdotes i mites que es contenen, a mitja veu, i es repeteixen més o manco deformades sobre els jueus i els seus descendents. I també, la documentació i la bibliografia, ens diuen com devien ser les persones que els demonitzaren i els qui els acompanyaven a les fogueres. Pensem que comptam amb un llibre publicat el mateix any en què tenen lloc els actes de fe (*La Fe Triunfante*, 1691), una crònica dels fets i del pensament de l'època que descriu les condemnes, els turments i les persones que assistien als actes a manera d'entreteniment.

En la dramaturgia s'ha buscat que les actrius i l'actor ens expliquin les vivències personals de diverses famílies relacionades amb aquesta estigmatització que patiren, o que ajudaren a crear i difondre. I encara que la vida és irrepetible, *Fils de vida* aconsegueix una certa sensació de realitat que crea complicitat amb l'espectador.

La implicació emocional de les actrius i l'actor és molt clara, ja que el tema sobre el qual s'ha treballat forma part de la història de Mallorca (de la idiosincràsia mallorquina, ja que en cap altra de les illes s'ha donat el fet xueta) i encara en queden alguns vestigis. També hem de pensar que la història d'aquesta discriminació és exactament igual que tantes altres històries de menyspreu i infàmia que han patit, i pateixen, les minories socials, ètniques o culturals per part de la majoria que se sent superior. Tot això sumat al fet que, a l'Europa contemporània, vivim una inquietant revifada de certs corrents polítics que porten com a bandera la denigració i la demonització dels jueus, entre d'altres grups religiosos i socials, talment com fa cinc-cents anys.¹⁶

Hi juga un paper important, a l'hora d'interpel·lar el públic i d'implicar-lo, el fet que els actors treballin amb la tècnica del «*plateau de conteurs*» mitjançant la qual són alhora protagonistes, narradors, objectes, sons, clima, etc., a la manera dels antics joglars. I, de mica en mica, amb la direccionalitat de la primera persona, construeixen un ambient, una atmosfera entre la vida i la mort, de certesa, de realitat, en què l'espectador té la sensació que és davant la gent que ha viscut aquesta història. Recuperant, des del present i per al futur, aquelles històries que ens han fet com som.

15. 'Fils de vida', un viaje emocional que llega al Teatre del Mar: <<https://www.fancultura.com/fils-de-vida/>>. <<https://www.fancultura.com/fils-de-vida/>>.

16. Recordem la frase «el judío es el culpable» que ressonà el febrer del 2021 en un acte neonazi d'homenatge a la División Azul.

La memòria parla¹⁷

A tall de conclusió, podríem dir que hem assolit un dels objectius dels muntatges que ja s'han estrenat i que no és altre que donar veu a la memòria, deixar-la parlar a través dels actors i les actrius que li donen cos, i presentar-la al públic.

Però també hem de recordar que ens referim a una trilogia, *La trilogia de l'exclusió*, que encara no hem tancat i es troba en procés de recerca i de creació. Que *Fils de vida*, en la qual ens hem centrat, forma part d'aquest ambiciós projecte que s'articula a partir del producte final de l'acte de creació que són els muntatges.

L'objectiu de tota la feina que hem descrit fins aquí és un muntatge teatral, la conclusió natural a la qual ens porta tot el procés de recerca i d'investigació. I, tanmateix, les obres que hem escrit són també obertes a noves aportacions testimonials, a nous descobriments, per la qual cosa es poden reescriure i tornar a assajar i tornar a muntar... en una espècie de moviment circular que buscaria incloure les noves veus que ens arribin dels records.

Referències bibliogràfiques

- BATLLE, Carles. «La reconquesta del real a l'escena contemporània». *Revista Escena*, núm. 33. *Quadern de teatre contemporani* [en línia]. Barcelona: Sala Beckett, 2011. <<https://www.revistapausa.cat/la-reconquesta-del-real-en-lescriptura-dramatica-contemporania/>> [Consulta: 28 desembre 2021].
- BESTARD, Joan. «Algunes consideracions sobre la relació entre identitat i religió». A: *Francesc Riera i Montserrat des de l'abundància del cor*. Andreu Manresa (dir.). Palma: Ed. Lleonard Muntaner, 2012.
- FORTEZA, Conxa. *Memorial xueta* [en línia], 2007. <bit.ly/3A6JTZM> [Consulta: 9 gener 2022].
- FULLANA, Pere. *Pautes/bases del procés de creació escènica per un teatre del testimoniatge* (no publicat). Treball del Màster Oficial Interuniversitari d'Estudis Teatral, 2012.
- FULLANA, Pere (et al.). Projecte de presentació del muntatge *L'estigma*, 2019a.
- FULLANA, Pere. *Xuetes. Exclusió i supervivència dels descendents dels jueus conversos a la Mallorca contemporània. Investigació teatral* (no publicat). Treball de recerca que obtingué una subvenció de la Regidoria de Cultura, Patrimoni i Memòria Històrica de l'Ajuntament de Palma, 2019b.
- GOFFMAN, Erving. *Estigma, La identidad deteriorada* [en línia]. Traducció de l'anglès de Leonor Guinsberg. Edició original: *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity* (1968). Buenos Aires: Amorrortu Editores SA, 2006. <<https://sociologiaycultura.files.wordpress.com/2014/02/goffman-estigma.pdf>> [Consulta: 28 desembre 2021].
- MIRÓ, Laura. *La contemporaneïtat xueta*. Palma: Documenta Balear, 2019a.

17. Frase que hem manllevat a l'escriptor mallorquí Valentí Puig (*Bosc endins*, 1982).

- MIRÓ, Laura. «Els xuetes hem passat de patir marginació i rebuig social a l'oblit». *Arabalears* 12 juliol 2019b [en línia]. <https://www.arabalears.cat/societat/laura-miro-xuetes-passat-marginacio_1_1204276.html> [Consulta: 27 desembre 2021].
- MONTANER, Pedro. «La cuestión xueta no fue una manipulación de las élites ni un fenómeno importado». *Última Hora*, 3 gener 2022 [en línia]. <<https://www.ultimahora.es/noticias/local/2022/01/03/1684825/cuestion-xueta-fue-manipulacion-elites-fenomeno-importado.html>> [Consulta: 9 gener 2022].
- MUNTANER, Leonard. *Els xuetes de Mallorca (Assaig de síntesi)* [en línia]. <https://isucir.bisbatdemallorca.org/pagines/materials/articles/135_Muntaner.pdf> [Consulta: 9 gener 2022].
- POMAR, Josep M. «Els descendents dels jueus, un llibre per a la polèmica». *Arabalears*, 4 setembre 2016 [en línia]. <https://www.arabalears.cat/cultura/descendents-dels-jueus-llibre-polemica_1_1539602.html> [Consulta: 9 gener 2022].
- PUIG, Valentí. *Bosc endins*. Barcelona: Quaderns Crema, 1982.
- SARRAZAC, Jean-Pierre. «Le geste de témoigner : un dispositif pour le théâtre». *Études théâtrales*, núm. 51-52 [en línia]. París-Louvain-la-Neuve, març-maig de 2011. Text de partida per al col·loqui del mateix nom. [Consulta: 28 desembre 2021].